

Ніна Березюк

НАДІЯ ФРІДЬЄВА

Надія Яківна Фрідьєва була особистістю, про яку, перефразувавши відомий вислів, можна сказати: замінимих людей немає.

Народилася вона 28 листопада 1894 р. в Челябінсь-

ку, що на Оренбуржщині. Після закінчення гімназії з золотою медаллю вчителювала. В 1912 р. їде в Петербург, стає студенткою сільськогосподарського інституту. Матеріальна скрута, революційна обстановка змушують її кинути навчання і в 1917 р. повернутися в рідні краї. З 1917 по 1921 р. вона завідує бібліотекою в с.

Шаран Белебіївського пов. Уфимської губ., потім - показовою бібліотекою Губполітпросвіти (Томськ). У 1921 р. переїздить на батьківщину свого чоловіка Д.Балики в Київ, де, як і в Томську, працює інструктором з бібліотечної роботи, а також завідує створеним нею кабінетом бібліотекознавства Губполітпросвіти. З 1928 р. Надія Яківна живе в Харкові. Працює викладачем першого в історії вітчизняної бібліотечної освіти в Україні бібліотечного факультету ХІПО, завідувачою кафедрою бібліотекознавства, деканом. Після реорганізації ХІПО у Всеукраїнський інститут комуністичної просвіти (ВІКП) з 1930 і до 1935 р. - виконує обов'язки професора.

30-ті роки - період найактивнішої наукової діяльності Фрідьєвої. Вона постійно друкується в журналах «Красный библиотекарь», «Бібліологічні вісті», «Бібліотека у соцбудівництві» тощо. Діапазон її наукових інтересів надзвичайно широкий, про що свідчать публікації: від статей про роль бібліотек у ліквідації неписьменності взагалі і про різноманітні форми бібліотечної роботи зокрема, до ґрунтовних наукових праць, присвячених підготовці бібліотечних кадрів в Україні. Але на першому місці завжди було бібліотекознавство - наука, якою вона займалася, по суті, все життя.

Протягом майже дванадцяти років (1935 - 1947), найважчих у житті Харківського університету, його наукової бібліотеки, і, вірогідно, в її особистому, Фрідьєва працювала в нашій бібліотеці вченим секретарем, потім - заступником директора з наукової роботи.

Її доля тісно пов'язана з драматичною історією українського бібліотекознавства. Надія Фрідьєва стала однією з перших жертв кампанії, спрямованої на викриття «буржуазного націоналізму» в теорії та практиці бібліотекознавства, що розпочалася в 1931 р.

Колеги по кафедрі бібліотекознавства ВІКП, натхнені статтею Й.В.Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма» в журналі «Пролетарская революция», піддали злісній і необґрунтованій критиці свого керівника [1]. Розбираючи книгу Н.Фрідьєвої та Д.Балики «Изучение читателя» [2], а також статтю Надії Яківни «Запис попиту як метод вивчення читача і український читач за матеріалами попиту УНІКу» [3], вони звинуватили автора у відриві вивчення читача від практики соціалістичного будівництва, в право-опортуністичних ствердженнях і вимагали від неї визнання своїх помилок, застосовуючи засоби критики і фразеологію, що вживалися проти ідейних ворогів.

І Надія Яківна, котра створила цю кафедру, розробила її методичну базу, систему підготовки бібліотечних кадрів, котра добилася першого в Україні вечірнього факультету для підготовки спеціалістів без відриву від виробництва, була змушена казати на кафедрі, на нарадах бібліотечних працівників у Харкові, на сторінках журналу «Бібліотека в соцбудівництві» [4].

Не забуваймо: то були роки репресивних переслідувань (закрито УНІК, журнал «Бібліологічні вісті», на три роки перервано видавничу діяльність Книжкової палати України). На цілий ряд діячів українського бібліотекознавства було навішано потворні ярлики: Балика - буржуазний бібліотекознавець, Меженко - свідомий націоналіст, Сагарда - націонал-фашист, Борович - великодержавний шовініст та меншовик, а бібліотека ім. В.Короленка - арена його підривної діяльності. Постраждали й інші бібліотекознавці.

На руках у Надії Яківни був маленький син. І мати

знаходить формулювання своїм «помилкам», визначаючи їх як «меншовикувато - ідеалістичні, механістичні» [4].

Вона звільняється з ВІКП * і переходить на роботу в ЦНБ Харківського університету.

Вуз у цей період переживає не кращі часи. Йде повсюдна боротьба з залишками троцькістсько-зинов'євського блоку, з «українськими націоналістами» і великодержавними шовіністами. В університеті відбувається чистка партійної організації.

Зберігся звіт про роботу бібліотеки в 1935 р., що відбиває тодішню обстановку. 31 січня видається наказ «Про результати обстеження ЦНБ при ХДУ» [5]. З нього випливає, що внаслідок притуплення класової пильності партійної організації університету колишній директор ЦНБ і колишній член партії Блюмкін не вжив належних заходів щодо очищення бібліотеки від класово-ворожої літератури, і «контрреволюційна контрбанда Чичкевича, Фалькевича, Яворського, Свідзинського вільно поширилася серед студентів, що Блюмкін випишував фашистську літературу, тоді як твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна були тільки в одному екземплярі». Блюмкін був четвертим директором ЦНБ, звільненим з політичних мотивів. У 1930 р. усуваються від справ її фактичний керівник К.І.Рубинський та директор О.М.Ольховська. В 1933 р. виключено з партії та звільнено директора Канюка, який прийняв на роботу такого «націоналістичного зубра», як Меженко [4].**

І в цей найскладніший час ректор А.Нехворосний підписує наказ про зарахування Фрідьєвої на посаду вченого секретаря ЦНБ.

Майже 200 тис. нерозібраних томів, серед яких багато раритетів, цінної іноземної літератури; інвентарі загублені; безсистемна розстановка тисяч видань, збереженість книг не забезпечена. А тут наказ наркома просвіти - протягом місяця (!) очистити фонд від ідеологічно шкідливої літератури, терміново (!) впорядкувати нерозібрані фонди, систематичний каталог - от що прийняла Фрідьєва.

Насамперед вона зайнялася упорядкуванням фондів, удосконаленням системи каталогів, науковою і бібліографічною діяльністю. Вона спланувала роботу так, що вже до 1 січня 1936 р. було розібрано масив, з якого виділено стародруковану книгу, літературу для основного та обмінного фондів, 105 тис. книг заінвентаризовано, оброблено, відбито в алфавітному каталозі, заготовлені картки для систематичного й предметного каталогів.

208 тис. книг було розставлено на полицях, для чого пристосовано близько 4 км стелажів. Два книгосховища було приведено в зразковий порядок, проведено електрику, в результаті чого час подачі книжок скоротився до 5-10 хв. Надія Яківна контролює складання генерального алфавітного каталога на картках нового зразка, створення предметного, а потім систематичного каталогів. В основу побудови останнього було покладено десяткову класифікацію в інтерпретації Троповського. Але розраховані на масові бібліотеки таблиці не можуть повністю задовольнити ЦНБ. Фрідьєва організовує відрядження бібліографів у Москву, Ленін-

* Того ж року ВІКП було реорганізовано в Український бібліотечний інститут, але Фрідьєву туди не запросили.

** Як нам відомо, жоден біограф Меженка про його діяльність у ці роки (1932-1933) не згадує. А він тим часом працював у ЦНБ ХДУ.

град для вивчення досвіду роботи з систематичним каталогом у провідних НБ. Вона залучає вчених університету до розробки індивідуальних схем класифікації з урахуванням рівня розвитку тієї чи іншої галузі науки. Для забезпечення наукової повноти систематичного каталога приймається рішення про відзеркалення в ньому не тільки книжок, а й журнальних статей (це практикувалося до 1967 р.) З 1938 р. систематичний каталог був виставлений для читачів. Відтоді він є найважливішою складовою нашого СБА.

У 1936 р. вперше в план роботи бібліотеки включено розробку ряду наукових проблем бібліотекознавства й бібліографії, різноманітні статті, реферати, бібліографічні покажчики, спроби аналітичної бібліографії тощо, а також історичний начерк Н. Фрідьєвої до 130-ліття ЦНБ ХДУ. Розгорнуто книжково-ілюстративні виставки до знаменних дат, з актуальних проблем науки.

Серією публікацій у місцевій пресі розпочинається популяризація найцінніших фондів НБ (рукописів, стародруків книг, раритетів).

В усьому цьому відчувається турбота Надії Яківни. Розуміючи значення підготовки кадрів, вона піклується підвищенням кваліфікації співробітників НБ. Сама веде кружок бібтехмінімуму, відряджає бібліографів на курси; 9 працівників навчаються в бібліотечному інституті без відриву від виробництва.

Тим часом ідеологічна обстановка в університеті залишається напруженою. Зі статті «Традиції раболіпства» («Правда», 19 липня 1936 р.) розпочинається кампанія проти «учених-іноземців», тобто учених, які пишуть іноземними мовами.

Під гаслом партійності відбувається чистка фондів НБ від класово-ворожої та застарілої літератури згідно зі списками Головліту. Вилучаються книги репресованих українських учених. Будь-яке формулювання рубрики в каталогах чи книга, що підлягала вилученню, але залишилася просто через недогляд, могли стати для Фрідьєвої, яка на той час була науковим керівником бібліотеки, причиною для політичних звинувачень.

У січні 1937 р. заарештовують ректора університету, прекрасного організатора науки А. Нехворосного.

За наказом заступника наркома просвіти УРСР І. Льовщина від 1 жовтня 1937 р. «Про поліпшення роботи бібліотек та керівництва ними», треба було перевіряти кадри бібліотечних працівників, очищати їх від ворожих елементів - троцькістсько-бухаринських агентів, буржуазних націоналістів. Перетрушуються кадри і в НБ. На посаду її директора приходить В. Чекунов. Організовується Бібліотечна рада, до складу якої входять учені університету.

Н. Фрідьєва спільно з В. Чекуновим з метою вдосконалення системи бібліотечного обслуговування підготували проект «Положення про ЦНБ», що передбачав централізацію діяльності всіх її складових (факультетські бібліотеки, бібліотеки кабінетів, галузевих інститутів). Але об'єднання бібліотек у єдину мережу з централізованим керівництвом, комплектуванням, каталогізацією було відкладено аж на 25 років. Попри негативне ставлення ректора Сазонова, Надія Яківна не здалася. В жовтні 1940 р. з її ініціативи на вченій раді ЦНБ обговорювалося питання організації зведеного каталога всіх бібліотек системи вузу. Тепер відомо, що у фундамент існуючої нині мережі всіх університетських бібліотек внесла вклад і Н. Я. Фрідьєва.

У 1939 р. (вперше за 135 років існування ЦНБ)

постає питання про переоблік фондів. Під керівництвом Надії Яківни складаються робочі інструкції, нормативні документи, розробляється технологія переобліку майже мільйонного фонду.

До 135-річного ювілею Харківського університету в газеті «Соціалістична Харківщина» (від 29 січня 1940 р.) надруковано статтю Надії Яківни «Скарбниця людської думки», а обласне радіо записало велику радіопередачу «Свято культури». Н. Я. Фрідьєва ніби вела слухачів по бібліотеці, розповідаючи про безцінні інкунабули.

В ювілейному випуску «Учених записок ХДУ» було надруковано її історичний нарис «Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету» [6]. Це була перша публікація Фрідьєвої після десятилітнього замовчування її імені. Крім праці К. Рубинського «Бібліотека Харьковского университета за 100 лет ее существования» (1805 - 1905 гг.)*, це була і єдина публікація, присвячена історії ЦНБ за період з 1805 по 1940 р., у тому числі і за післяреволюційний час.

Історичний начерк Н. Фрідьєвої відкрив для наукової громадськості одну з найцікавіших сторінок історії НБ. Посилаючись на праці Рубинського, Багалія, Шестерикова, Надія Яківна подає картину стану бібліотек у дореволюційний період.

Сторінки історії радянського періоду стриманіші, хоча Надія Яківна зробила максимум можливого для аналізу діяльності бібліотеки. Однієї цієї праці достатньо, щоб її ім'я по праву ввійшло в історію найстарішої університетської бібліотеки.

Чимало часу Надія Яківна віддавала вдосконаленню систематичного каталога. До переробки оригінальних схем, зокрема розділів філософії, економіки, історії, літературознавства, які вона вела, залучалися вчені. Це було суто науковою розробкою, бо затверджені системи бібліотечної класифікації на той час не існувало. Надія Яківна відповідала за роботу над алфавітно-предметним покажчиком до систематичного каталога.

Досвід складання наукового каталога великої наукової бібліотеки був таким цінним та цікавим, що Фрідьєвій було надано можливість поділитися ним на Всеукраїнській нараді бібліотечних працівників у червні 1941 р. Вона підготувала дві доповіді: «Побудова систематичного каталога університетської бібліотеки» та «Організація бібліотечної роботи в університеті».

На 1941 рік Фрідьєва планує провести з участю Державної бібліотеки ім. В. Короленка, науковою громадськістю обговорення наукових принципів організації систематичного каталога ЦНБ ХДУ. Але цим планам перешкодила війна.

У ті роки Фрідьєва в ЦНБ не працювала. Збереглися відомості на хлібні картки співробітників бібліотеки (1 - 15 жовтня 1941 р.), в яких є прізвище завідувачки відділом Фрідьєвої. В відомості за серпень 1942 р. цього прізвища вже нема.

Бібліотека протягом майже двох років була закрита для читачів німецьким командуванням, але 13 співробітників працювали, зберігаючи її найцінніші фонди.

23 серпня 1943 р., в день визволення нашого міста, Фрідьєва повернулася в бібліотеку на посаду заступника директора з наукової частини.

Ізнову складнощі. Завдано величезних збитків книжковому фонду. Вивезено приблизно 60 тис. од. зб.: географічні, геологічні, історичні мапи, книги з геології

*Видана 1907 р. Вона давно стала бібліографічною рідкістю і відома тільки вузькому колу читачів.

та географії України, соціально-економічну літературу, значну частину художньої, особливо німецької. А головне - журнали і весь газетний фонд з 1917 по 1941 р.

Потерпіло каталожне господарство. У старому книгосховищі були проламані дах і стеля. Не лишилося жодної цілої шибки.

Невеликий колектив зголоднілих та фізично знесилених під час окупації людей, який очолила Н. Фрідьева, приступив до відродження ЦНБ. А з жовтня 1943 р. бібліотека почала обслуговувати відвідувачів у читальному залі і видавати книжки додому.

Як бачимо, Надії Яківні протягом життя випало відновлювати, організовувати, відроджувати. Так було у 1928 р., коли за дорученням Наркомпросу вона організовувала перший в Україні бібліотечний факультет у ХІПО; в 1935 р. їй довелося відновлювати діяльність ЦНБ ХДУ; в 1944 - вдруге піднімати бібліотечний факультет у Харківському державному педагогічному інституті (ХДПІ), а з відновленням бібліотечного інституту і передачею йому бібліотечного факультета ХДПІ знову організовувати роботу кафедри бібліотекознавства.

Надія Яківна енергійно взялася за головне - відновлення фондів. Вона звертається в Держфонд з приводу повернення вивезеної фашистами літератури, просить допомоги в найбільших наукових та вузівських бібліотек. Допомагають бібліотеки МДУ ім. М.В. Ломоносова, Томського, Середньоазіатського університетів. Частково повернуто періодику. В 1944 р. надійшли дарчі бібліотеки академіків Д.Багалія та О.Білецького. Переплановується розстановка фондів, здійснюється їх упорядкування. Складаються списки на вивезену окупантами літературу, триває перерваний війною переоблік фонду, практично він переінвентаризовується. Після цього книги розставлялися вже за інвентарним порядком. Так фонд ЦНБ, який акумулював у собі кілька типів розстановки, дійшов до інвентарної, що існує й тепер.

Відновлювався систематичний каталог. Обмаль художньої та наукової літератури і великий попит на неї спонукає Надію Яківну активно використовувати літературно-художні та старі наукові журнали. На статті, художні твори складаються карточки, які відбиваються в каталогах. Книжково-ілюстративні виставки цього періоду відображають найзначніші події Великої Вітчизняної війни.

Структура бібліотеки вдосконалюється. Створюється шість функціональних відділів, зокрема відділ цінних книг та рукописів. Розміщують їх за хронологічним принципом. Переобліковуються фонди цього відділу,

починається їх планове комплектування, відновлюються прогалини. Організовується обмінний фонд. У 1945 р. створюється довідкове бюро з фондом довідково-бібліографічної літератури, алфавітним та предметним каталогами.

На вчентій раді Надія Яківна доповідає «Про принципи організації зведеного каталога іноземної періодики по м. Харкову». Вона складає інструкцію з опису іноземної періодики для зведеного каталога, програму семінару для перепідготовки бібліотечного персоналу ЦНБ. З 1944 р., виконуючи обов'язки заступника (а по суті директора), суміщає цю роботу з виконанням обов'язків завідувачки кафедрою і декана бібліотечного факультету ДПІ. З 1 вересня 1947 р. починає працювати в бібліотечному інституті, але ще деякий час залишається бібліографом, бо несла було одразу покинути улюблену справу.

Робота у великій науковій бібліотеці дала Надії Яківні практичний досвід, розкрила організаторські здібності. Саме в ЦНБ сформувалися її наукові інтереси. Вона навіть поступила на заочне відділення історичного факультету ХДУ. В робочих записках Надії Яківни в 1940 р. знаходимо помітки: «Подивитися дисертації про сільські бібліотеки Харківщини, скласти список з педагогіки для спецзамени, розбір і вивчення фондів праць Галілея». І тут же чисто жіноче «Рис!»

Надія Яківна планувала продовжувати роботу над історією ЦНБ. У 1946 р. її запрошують у Київ на нараду співробітників наукових і спеціальних бібліотек з провідною доповіддю «Про складання історії бібліотеки».

Праця в ЦНБ відіграла визначальну роль у становленні Надії Яківни як ученого-історика бібліотечної справи, автора численних наукових статей. Благородна діяльність Д.Багалія, М.Сумцова та інших учених ХДУ, спрямована на створення громадських, народних, шкільних бібліотек і просвіту народу сприяла формуванню стійкого інтересу Фрідьевої до історико-бібліотекознавчої проблематики [8, 9].

Фондами ЦНБ ХДУ Надія Яківна користувалася, працюючи над монографією про Х.Алчевську [10].

Перейшовши на науково-педагогічну роботу, вона не поривала контактів з бібліотекою: рецензувала бібліографічні праці, надавала необхідну методичну допомогу, була постійним консультантом, арбітром у вирішенні принципових виробничих питань, а також незмінним читачем і шанувальником книги.

Внесок Н.Я.Фрідьевої в розвиток наукової бібліотеки Харківського державного університету неоцінний. Її ім'я заслужено ввійде в історію цієї великої вітчизняної книгозбірні.

1. По-більшовицькому битись за марксо-ленінське бібліотекознавство // Б-ка у соцбудівництві. - 1932. - №1. - С.25 - 29.
2. Фрідьева Н., Балака Д. Изучение читателя: Опыт методики / Под ред. М.А.Смушковой. - I-е изд. - М.; Л.: Долой неграмотность, 1927. - 118 с.
3. Фрідьева Н.Я. Запис попиту як метод вивчення читача і український читач за матеріалами попиту УНІКу // Бібліотека і читач на Україні / Тр. ін-ту книгознавства. - К.; Х., 1930. - Ч.2. - С.116 - 144.
4. Фельдштейн М., Гривненко О. Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної справи // Ком. освіта. - 1934. - №4. - С.118 - 136.
5. Про наслідки обстеження ЦНБ: Наказ № 81 заст. наркома освіти УРСР т. Хвилі від 31.01.1935 р. // Б-ка у соцбудівництві. - 1935. - №2. - С.60 - 62.

6. Фрідьева Н.Я. Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету: До 135-річчя її існування: Іст.нарис // Короткі нариси з історії Харківського державного університету. 1805 - 1940. - Х., 1940. - С.107 - 132.
7. Фрідьева Н.Я. Публичные, общественные и бесплатные народные библиотеки г.Харькова до 1917года: Автореф. дис... канд.пед.наук. - Х., 1954. - 15 с.
8. Фрідьева Н.Я. Бесплатные народные библиотеки в г. Харькове в период первой русской революции // Учен.зап. Харьков. гос. библ. ин-та. - 1956. - Вып. II. - С.141 - 162.
9. Бібліотечна справа на Україні в перші роки Радянської влади 1917 - 1920 рр. // Наук. конф., присвяч. XXII з'їздові КПРС: тез. - Х., 1959. - С.50 - 51.
10. Фрідьева Н.Я. Жизнь для просвещения народа: О деятельности Х.Д.Алчевской. - М.; Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1963. - 100 с.